

Gender, společnost, pracovní trh*

MARIE ČERMÁKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Gender, Society, Labour Market

Abstract: The analysis of „Gender, Society, Labour Market“ concentrates on issues concerning the social status of Czech women, women's participation in political power, the conditions surrounding women's rise in mobility on the labour market and the risks involved in women's labour. The paper deals with the initial positions of the present employment processes and characterises structural tendencies of gender distribution in the Czech labour market. It considers the women's position with reference to the continuous temporal, structural and generational roots. The data show that the female population can be seen as a phenomenon of the Czech labour market and allow for the definition of women's participation in the economic reform. The penetration of women into the sphere of labour, its continuum and social relations, its influence on value orientation and the relations between both genders can be understood as a social change which so far has not captured the attention of researchers. This social change is occurring in a latent and non-public manner. Women are currently overcoming the risks and the threats to their position and on the labour market in society using the same strategies as before 1989.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 1: 7-24)

V této stati chci pojednat o tom, jak lze v rámci sociologických projektů zkoumat rozdíly, nerovnosti a diskriminaci mezi muži a ženami. Na začátku se nelze vyhnout těmto otázkám:

1. proč diskusi vůbec otevírat a nevystačit s dosavadním konceptem analytické sociologie, která opírajíce se o statistické postupy konstruuje znak „pohlaví“, s nímž třídí, klastruje, modeluje či jinak měří sociální realitu?
2. jakých použít metod a instrumentů, zda zůstat na poli analytického paradigmatu, nebo využít teoretického transferu do oblasti feministických konceptuálních rámců?

Předpokládám, že potenciál analytické sociologie ještě zdaleka není vyčerpán. Vycházím z přesvědčení, že při akceptování permanentní kritické sebereflexe je paradigma analytické sociologie legitimní. Tentýž přístup lze uplatnit i při použití metod a instrumentů. Jinak je tomu však z hlediska teoretického zázemí. Současná sociální realita, dynamika sociálních změn a snaha zmapovat proces nových struktur – to jsou klíčové momenty, které nárokují nové koncepty sociologie. Koncept genderu patří v současné sociologii

*) Výzkumy, o jejichž výsledky se mj. opírá tato stať, byly podporovány grantem Grantové agentury České republiky „Postavení ženské pracovní síly na trhu práce i mimo něj“ a grantem Grantové agentury AV ČR „Ženy v sociální struktuře“.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Marie Čermáková, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 93-7, l. 243, fax. (02) 24 22 02 78, E-mail cermako@eas.cvut.cz.

k těm, se kterými pracují téměř všechny významné národní sociologie. Umožňuje tedy nejen teoretický vstup do problematiky, ale i komparaci.

Gender a sociální struktura

Nejméně od sedmdesátých let a naplno v 80. letech se v sociologických teoriích sociální stratifikace vede diskuse o integraci žen do sociální struktury, na které se podíleli mimo jiné J. Acker, Ch. Delphy, R. Crompton, J. H. Goldthorpe, R. Erikson.

Kladená témata mají charakter otázek např. „*zda dodržet konvenční přístup, kdy třídní postavení rodiny je zcela determinováno socioekonomickým statusem hlavy domácnosti*“ nebo „*zda profesi chápat neutrálně bez ohledu na to, zda ji vykonává žena nebo muž*“ nebo „*jak hodnotit situace, kdy výzkum sociální mobility je de facto výzkumem mužské populace*“ [Hradecká 1991].

Analýza sociální struktury je prováděna v širokém rámci sociálních kategorií, pojmů a přístupů. Významně empiricky a teoreticky přispívá k poznání sociálních jevů. Zdá se, že je relevantní a žádoucí v současné sociální vědě určit třídní příslušnost žen, analyzovat jejich sociální status, popsat vazby jednotlivých segmentů sociální stratifikace z hlediska žen a mužů. Vymezit např. charakteristiku ženské práce mimo monetární systém, segregaci profesí dle genderu, rozdílnost šancí obou pohlaví v dosažení vyššího vzdělání a profesního vzestupu [Erikson, Goldthorpe 1992; Crompton 1993; Delphy 1984].

Na základě komparativních studií, např. sledováním relativní pozice žen a mužů v rozdílných kulturách a společnostech byla konstruována kategorie gender – rod [Beauvoirová 1966; Reiter 1975].

Biologické rozdíly mezi muži a ženami nejsou důležité v determinování sociálních rolí. Společnost hraje velkou úlohu v definování rodových rolí – gender (rod) je tedy sociálně konstruovanou kategorií [Clarke, Lawson 1985].

Odlíšnosti mezi muži a ženami jsou objasňovány pomocí dvou základních pojmů – sex a gender. Jejich obsah je v angličtině zcela jasný. V jazyce českém neexistuje pro výraz „gender“ prakticky jiný ekvivalent než slovo rod, jehož sémantický význam nebývá pro přesné odlišení rozdílů mezi „gender“ a „sex“ vždy úplně jasný. Rod – gender – má kulturní a sociální aspekty, zatímco pohlaví – sex – pouze aspekty biologické. Pojem gender tedy postihuje vlastní podstatu rozdílného postavení mužů a žen ve společnosti, jejich „životní úděl“.

Gender lze tedy chápat jako základní sociální kategorii pro analýzu sociální struktury. Gender není jen kvalitou respondenta, ale také sociálních struktur a procesů, které jsou produkovány. Zkoumání sociálního světa jako rodově (gendered) podmíněných struktur moci, práce, vlastnictví a dalších dobře vyjeví povrchnost, neutrálnost či plochost aparátu sociálních věd [Crompton, Sanderson 1990].

Gender ruší stav výzkumu, v němž jsou ženy viděny a analyzovány pouze jako latentní prvek (vzorek byl složen i z respondentek – žen). Reálně je zviditelňuje. V neposlední míře je zkoumáno, které sociální a ekonomické kategorie zaměřené jakoby neutrálně mají v teoretických koncepcích maskulinní rámeček. V abstrakci sociálních konstruktů je těžké definovat „abstraktní individuum“ (např. dělník) – genderizovaně a proto je vlastně skrytě mužské. Z toho se odvíjí celá charakteristika vazeb a vztahů na pracovním trhu i mimo něj, nedocení práce vykonávané ženami v domácnosti, rozkolí-

sání jednotek stratifikace (rodina, domácnost, muži a ženy, ženy a sociální sítě, manželství) [Loughlin 1991].

Pomineme-li v obrazu sociálního světa strukturu žen, obraz sice nezmizí, ale vede k jednoduchému zkoumání sociální reality. Gender, jak potvrzuje neustále se rozšiřující databáze vědeckých studií, je efektivní koncept pro sociologickou teorii nebo empirický výzkum a jeho relace k jiným sociálním znakům či tématům si zaslouží pozornost [Naisbitt, Aburdeane 1992].

Koncept genderu umožňuje hlubší analýzu sociální struktury a její dynamiky. Zviditelňuje respondenta jako muže či ženu, čímž eliminuje „fantómy“ závěrečných zpráv.

Ženy a pracovní trh

Úvodem chci předznamenanat dvě východiska své analýzy.

1. analýzu postavení žen na trhu práce provádím z hlediska genderu. Vycházím z předpokladu, že koncept genderu je relevantní právě pro sféru trhu práce [Burchell 1993]. Chápeme-li pracovní trh jako nehomogenní a segmentovaný produkt vztahů tržní ekonomiky, je na sociologii, aby objasnila, že pracovní síla není „neutrum“ ani „abstraktum“, ale člověk (muž či žena) s určitou sociální askripcí (pohlaví, věk, rasa, původ), kterou nemůže změnit [Offe 1985, Mareš 1994]. Cílem této stati je ukázat gender rozdíly, které jsou vztaženy k pracovní síle a využít analytických možností tohoto konceptu k formulaci hypotéz o specifičnosti pozice českých žen na trhu práce.
2. Chci teoreticky, a pokud je to možné i empiricky, vymezit limity diskursu o postavení žen na trhu práce. Poukazuji na diverzifikaci a nejasnosti, kterými je často sociologický diskurs ovlivněn, jde-li o téma, které není v české sociologii plně legitimizováno. Probíhající diskurs pak často vylučuje jakýkoli posun sociologické teorie mimo bludný kruh vzájemného vysvětlování a replik. A téma „postavení žen v české společnosti“ legitimizováno není.

Diskurs, pokud sleduje sociální pozici žen, má zatím tyto roviny:

- a) *přístupuje na ideologický výklad*, tedy na to, co socialistický systém *sám o sobě* deklaroval. Používá fakta a empirické údaje bez vztahu nejen k ideologickým konotacím, ale i ke každodennímu prožívání těch, kteří v tomto režimu žili [Einhorn 1993; Rueschmeyer 1994; Funk, Mueller 1993]. Diskurs západních sociálních věd o postavení žen ve východních zemích nepřekročil limity této dimenze nebo jen výjimečně [Raabe 1994].
- b) *pokládá otázku „postavení žen v české společnosti“ za parciální či redundantní ve vztahu k vlastním konceptům sociální reality*. V politické rovině pak odvozuje role obou pohlaví od kategorie „občan“ (bezpohlavní neutrum) a demokracii od kategorie občanská společnost. Artikulaci ženské otázky pokládá za asymetrii, která by mohla podnítit diskriminaci těch, jejichž zájmy a potřeby nejsou prezentovány (tj. mužů) [Ěermáková, Hradecká, Navarová 1991].

Formální rovnost, kterou garantuje ústava, je v politické rovině formalizována v kánon, který je mimo diskusi. Celá sféra sociálních vztahů mezi muži a ženami, včetně rozdělení podle genderu na trhu práce, není tematizována [„Scénář...“ 1990].

- c) diskurs je jednostranně zatížen falešnými představami o „feminismu“ a „feministické sociologii“. Oba pojmy jsou v současném diskursu někdy až demonizovány. Srovnání lze nalézt jen v hlubokém propadu 50. let, kdy byly podobně demonizovány pojmy

„kapitalismus“ či „buržoazní sociologie“. Jsou-li feminismus či feministická sociologie, které se reálně vyskytují pouze jako pluralitní proud myšlení a teorií, zaměňovány za kondenzovaný ideologický symbol, není diskuse možná. To proto, že *na jedné straně stojí požadavek (institucionální i kompetenční) zapojit se do proudu sociálních věd a na druhé straně se podsouvá „nepsaný“, nicméně o to víc neformálními tlaky vědy vynucovaný požadavek zapojit se toliko do „správných sociologických proudů západního myšlení“.*

Bylo by možno popsat a zhodnotit i jiné vedlejší produkty a souvislosti současného diskursu – nicméně další již nedosahují razance výše uvedených. Téma „gender studies“ se vyvíjí mimo institucionální sociologii. Paralelně vznikla síť, knihovna, periodikum i výuka [Šiklová 1994].

Společnost, účast na moci a gender

Analýze tohoto tématu předchází některé otázky. Jaká je sociální pozice českých žen? Jaký je podíl žen na moci? Je pracovní trh asymetrický ve vztahu k mužům či ženám? Je mezi těmito otázkami souvislost?

Západní diskurs sociálních věd vede polemiku o příčinách apolitičnosti českých žen [Einhorn 1993; Wolchik 1992; Funk, Mueller 1993]. Jako instrument srovnávací analýzy se používají statistické údaje a koncepty zahrnující historický vývoj angažovanosti žen v sociálních hnutích a politických stranách demokratických zemí. Příčiny apolitičnosti žen vidí v nedostatečné aktivizaci české ženské populace a v promarněných šancích „revoluční redistribuce moci“. Situace je označována jako sociální apatie. Pozornost je soustředěna na genderový profil vrcholových politických pozic (vláda, parlament, vedení politických stran a významných státních institucí jako např. úřadů a ministerstev) [Funk, Mueller 1993].

Kvantitativně vyjádřeno, podíl žen v parlamentu stále klesá: 11 % (1990 – 1. polistopadové volby); 9,5 % (1992 – další parlamentní volby). Ženy propadly i v komunálních volbách v roce 1990. V místních zastupitelstvích bylo pouze 16,7 % žen. V komunálních volbách v roce 1994 se do místních zastupitelství prosadilo 17,9 % žen. Z 51 náměstků ministra (ministryně žádná) jsou pouze dvě ženy [National... 1994]. Tato téměř homogenní mužská struktura je interpretována v mocenských strukturách, ale i jinde, jako návrat k normálu, k demokratické politické kultuře. Vytváří se falešný politický mýtus, jako by vyšší podíl žen na moci znamenal slabou demokracii či politickou manipulaci.

Kořeny současného slabého podílu žen na politické moci analyzuji z více hledisek:

a) Hledisko historické determinace

Studium ekonomických, sociálních a politických změn v různých rozdílných zemích ukazuje, že v *procesu kapitalistické penetrace* se vzory mužské dominance nad ženami stávají zřetelnější [Reiter 1975], což potvrzují struktury politické moci v zemích střední Evropy (Polsko, Maďarsko, Slovensko). Například zastoupení žen v parlamentě kleslo v zemích střední a východní Evropy z průměrných 26,6 % v roce 1987 na 11,7 % v roce 1990. Toto hledisko ovšem nedostačuje k legitimizaci závěru, že absolutně nejnižší podíl žen na moci v ČR i ve srovnání se jmenovanými zeměmi znamená, že ČR je v penetraci kapitalismu nejdále. Například na Slovensku je 18 % podíl žen v parlamentě, v Polsku 10 % atd.

b) Hledisko historické paměti

Je často reflektováno a používáno v argumentaci vysvětlující odpor žen k politice a sdružování se na bázi ženských či politických struktur (strany, hnutí, spolky, nevládní organizace atd.) [Šiklová 1994]. Výzkum „Ženy a volby“ provedený v roce 1990 tyto postoje zjistil, dokonce potvrdil jejich relativní převahu v celé ženské populaci [Čermáková, Navarová 1992]. Realita však ukazuje, že vývoj byl poněkud odlišný a potvrzuje, že deklarovaný postoj nekoresponduje vždy se skutečným chováním. Síť ženských iniciativ není sice početná (zhruba 30), ale funguje [Alty a soprány 1995]. Nelze pokládat za marginální skupinu 100 000 členek (s legitimací) reformovaného Českého svazu žen. Také 70 % členů nezávislých nevládních organizací jsou v ČR ženy. Je příznačné pro české ženy, že to nejsou posty „s tahem“ na politiku a moc.

V občanských a nepolitických hnutích přelomového období (od listopadu 1989 do červnových voleb 1990) bylo zastoupení žen paritní. Podílely se značně na utváření demokratických organizačních struktur. Vypadly až v průběhu sestavování kandidátek pro první polistopadové parlamentní volby a následně proto, že byly umisťovány na kandidátkách v podstatě na nevolitelných pozicích. Sestavování kandidátek byl manipulativní proces, jehož aktéři kalkulovali s askripcí dle pohlaví a upřednostňovali muže. Předpokládali vyšší politickou kompetenci u muže a tudíž vyšší volitelnost. Očekávali rizikovost „ženské kandidátky“. Proto je žen na kandidátkách politických stran celkově 20 procent (s rozptylem mezi 5 až 45 procenty) a jsou většinou až na druhé polovině kandidátek. Po volbách se občanská hnutí buď reformovala v politické strany, nebo zanikla. Ženy neprošly užším výběrem grémií svých politických stran a byly z politiky vytlačeny.

Kořeny současného slabého podílu žen na moci a vlivu pramení zejména z univerzálního strachu společnosti. Dosavadní fakta, generačně transferovaná, často vypovídají o tom, že ve všech společenských a ekonomických strukturách, kam se v průběhu socialistického vývoje prosadily ženy a zaujaly kvantitativně vyšší podíl, došlo k postupné nivelizaci, k poklesu prestiže, společenskému propadu (administrativa, školství, zdravotnictví a další) [Čermáková, Hradecká 1994]. Příčiny byly strukturální, politické a v každém případě systémové. Ženy zde byly objektem manipulace, nikoli aktérem. Ženy nebyly pokládány za plnohodnotnou pracovní sílu ve srovnání s muži, a to nejen z důvodů mateřských a rodinných zátěží. Ale žena je latentně podceňována stále. Je těžké se vyrovnat se zátěží generačně potvrzovaných gender vztahů během pěti let. Ženy nejsou v české společnosti pokládány za politicky důležité nebo politicky kompetentní. Tento předpoklad platí pro všechny strany v politickém spektru. Většina z těch žen, které v politice jsou, usiluje o minimalizaci své politické prezentace na bázi pohlaví, protože by v kontextu stranických zájmů vypadla z očekávané role [Data... 1994].

c) Hledisko politické stratifikace

Pokládáme je za relevantní hledisko vyjadřující vztah žen k moci a politice v souvislosti s vazbou na osobnostní a aspirační kapitál žen. Potvrzuje se, že *česká ženská populace* není ve vztahu k politice homogenní svými postoji. Charakteristika rozložení má zajímavou konotaci s postavením žen na trhu práce.

Typ A:

2-3 % žen v produktivním věku, které charakterizuje vysoký stupeň osobnostního i aspiračního kapitálu s manifestovaným zájmem uplatnit se v politice (angažované v politic-

kých stranách, kandidátky do komunálních voleb, ženy ve struktuře parlamentu a na vrcholových pozicích místní samosprávy nebo ženy o tyto posty usilující).

Typ B:

10 % žen v produktivním věku, které charakterizuje vysoký stupeň osobnostního i aspiračního kapitálu. Ženy s předpokladem uplatnit se v politice, ale váhající se takto uplatnit v politice (ženy angažované ve vlastním podnikání, ve vysokých pozicích v podnicích a organizacích státního a soukromého sektoru, ženy ve vědě, školství, zdravotnictví, státní správě).

Typ C:

15 % žen v produktivním věku, které charakterizuje středně vysoký stupeň osobnostního i aspiračního kapitálu a manifestovaný nezájem o politiku, nemající schopnosti uplatnit se v politice. (Ženy ve středních pozicích, ženy s náročným povoláním zaměřené na práci a rodinu.)

Typ D:

více než 70 % žen v produktivním věku, které charakterizuje slabý stupeň osobnostního i aspiračního kapitálu s manifestovaným nezájmem o politiku, s pochybami o svém potenciálu a o politickém potenciálu žen vůbec.

Mobilitní vzestup žen je pomalý, nicméně jednotlivé skupiny žen (typ A, B) utvářejí nové vzorce (modely) politické a pracovní aspirace žen. Tyto vzorce vznikají na mnoha úrovních politických i ekonomických struktur [Data... 1994; Ěermáková, Gatnar 1992].

Máme-li zhodnotit a určit, zda se ženy podílejí na politické moci, respektive je-li sociální pozice žen v české společnosti určena také podílem na moci (politické), konstatujeme, že reálný politický vliv žen je marginální. Ženy očekávají od pravicové koalice (tedy mužů), že bude respektovat jejich práva občanská a ekonomická a prosazovat jejich zájmy, a neočekávají, že tito muži se s nimi rozdělí o moc paritně. Vládní koalice zakládá mocenské struktury složené převážně z mužů. O co tedy jde? Vylučují se ženy samy z politiky? Nebo je každá politická pozice „*zvláštní pracovní zařazení*“, které je s ohledem na historické a strukturální souvislosti (výše uvedené) *profesí genderově segregovanou*? Vezmeme-li v úvahu 85 procent ženské populace v produktivním věku odmítající participovat na moci a politice, platí teze o „*subordinaci ženské populace*“. Vezmeme-li v úvahu menší část (15 %) ženské populace v produktivním věku ve vztahu k jejich aspiračnímu a osobnostnímu kapitálu, platí teze „*exkluze žen v české politice*“. Obě definice stojí vzájemně v opozici a přesto z hlediska koncepce genderu se navzájem nevylučují. „*Ve světě systematické diferenciaci mezi ženami a muži je neutralita obou pohlaví pravděpodobně nemožná a často je v podstatě záminkou pro to, aby byli voleni muži*“, říká D. Dahlerupová [Dahlerup 1992]. Zatímco pro skandinávské země je toto zjištění impulsem ke hledání řešení (kvotace atd.), v ČR muži v politických a vládních strukturách každým dalším rokem posilují své pozice (Komunální volby 1994, struktura vedení ODS, ODA, KDU-ČSL, KDS).

Strukturální podmínky pracovního trhu

Sociální status českých žen nevyplývá z účasti žen na politické moci, ale hlavně z účasti žen na pracovním trhu. Pozice žen na trhu práce se kvantitativně příliš nemění (v 90. letech stále celkově téměř 45 % zaměstnanosti tvoří ženy), kvalitativně však dochází k určitým změnám. *Vysoká zaměstnanost žen je významným odlišením ČR ve srovnání s jinými státy* [Tesařová 1994]. Čím se ženská zaměstnanost u nás z hlediska sociální

teorie především vyznačuje? Bylo by možno charakterizovat detailní strukturální socio-ekonomickou analýzu ženské práce, zejména ve vztahu k rodině, dvojí zátěži, ženské volbě povolání, která nesporně tvoří základní rovinu problému [Možný 1983; Vodáková 1991], avšak vzhledem ke koncepci statě chci analyzovat především: *kontinuální zaměstnanost žen, stratifikaci žen ve vztahu k pracovní pozici, modely nerovností dle genderu, pojetí ženské zaměstnanosti, vztah trhu a ženské práce*.

Stručný historický exkurs

Zaměřuji se zde toliko na východiskové pozice současných procesů zaměstnanosti – což je rok 1989, potažmo 80. léta. Historicko-analytický koncept, který zatím není překonán, přinesl I. Možný již v 80. letech [Možný 1983; Možný 1990]. Je relevantní i pro moje východiska, protože postihuje strukturální tendence socialistického vývoje nejenom z hlediska rodiny, ale akcentuje i hlediska zaměstnané ženy a zaměstnaného muže a charakterizuje genderové rozdíly. Změnám v sociálním postavení ženy přikládá historický význam a vývoj tuto charakteristiku verifikoval:

„Závažnost těchto změn nespočívá jen v jejich aktuálním dopadu na náš současný životní způsob a stav sociální struktury – důležité jsou především proto, že jsou to změny, jež v trvalé reprodukci společnosti startují nové procesy. Patří ke změnám, které svými důsledky zasáhnou výrazně do života dalších generací, kladou se jimi základní kameny budoucího společenského uspořádání. Mají povahu výsledku i příčiny. Vyřešením jednoho problému se tu otevírá problém jiný, kvalitativně vyšší, dynamizuje se společenský vývoj.“ [Možný 1983: 9]

V předlistopadovém období, charakterizovaném centrálně plánovanou ekonomikou, trh práce teoreticky neexistoval. Bylo by nicméně *velkým omylem se domnívat, že neexistoval ani pohyb pracovních sil* a že centrální řídicí orgán, Státní plánovací komise, zvládl dokonalou kontrolu. I ve světě politické a ekonomické manipulace a direktivních nařízení probíhal skrytě i veřejně pohyb pracovních sil, který byl označován jako „fluktuace“ či „stabilizace“ pracovních sil. Činnost příslušných institucí sice vycházela z principu všeobecné pracovní povinnosti, ovšem přinutit lidi, aby pracovali právě tam, kde to bylo nutné či žádoucí, bylo zejména později, v 80. letech, jen velmi obtížné a mnohdy zcela nemožné. Tehdejší pohyb pracovních sil lze charakterizovat následujícím způsobem:

1. byl *silně segregován* dle toho, zda šlo o muže či ženy,
2. byl *silně segmentován* podle příslušnosti k výrobnímu či nevýrobnímu odvětví,
3. byl *ostře separován* od relace výkon – mzda (tzn. že mzda – plat nebyly v dostatečné míře závislé na pracovním výkonu),
4. všechny zmíněné jevy se navíc prolínaly a kombinovaly.

Chápeme-li stav v roce 1989 jako konečný ve vývoji centrálně plánované ekonomiky, pak z hlediska ženské populace byla segregace ženské práce těžkou zátěží:

- a) Ženy pracovaly v odlišných povoláních než muži, vykonávaly nestejnou práci a tato práce byla méně oceňována (honorována);
- b) Pokud muži a ženy vykonávali stejnou profesi, prosadily se nerovnosti v složité vnitřní struktuře horizontálních a vertikálních pozic jednotlivých profesí (zejména vysokoškolských);
- c) Feminizována byla celá odvětví či obory, koncentrace žen v tomto smyslu vyvolávala společenský despekt, pokles prestiže jak povolání, tak celých odvětví. Často byla kriti-

zována jako defekt s mnoha dodatečnými stereotypy a halo-efekty, které degradovaly ženskou pracovní sílu v těchto povoláních (odvětvích) a ženskou populaci dehonestovaly na nižší stupeň pracovního výkonu ve srovnání s mužskou populací; [Havelková 1992]

- d) Segregace výrazně ovlivňovala celkové společenské klima a utvářela „*deformovaný model pracovní síly*“, s mnoha efekty zpětné vazby (mzdy, odměny, vertikální mobilita, kariéra, postavení v řízení atd.). Rovnost žen před pracovním právem byla de facto anulována běžně uplatňovaným předpokladem, že každá uchazečka o místo se dříve či později vdá a bude mít děti... Vedle horizontální segregace navíc negativně působil i prokazatelně nízký funkční a kariérový postup žen. Třebaže pro vertikální segregaci byly určující především politické parametry uchazeče, i zde byla zjevná nerovnost v neprospěch žen. (Ani uchazečky, které splňovaly politické parametry a odborné kvalifikační požadavky, obvykle v konkurenci s muži neuspěly.) [Ěermáková, Hradecká 1994]

Podmínky akceptace deformovaného modelu

Formální rovnost vypovídá málo o neformálních sociálních vztazích. Rovné příležitosti, garantované zákonem, neznamenají garantování rovných podmínek. Tím nechci pochybovat o významu zákonů a ústavy, které rovnost pohlaví legalizují. Naopak se domnívám, že v průběhu let před rokem 1989 měl právě „institut formální rovnosti pohlaví“ značný podíl na sociálním statusu českých žen.

Socialismus verbálně popíral jakékoli nerovnosti. Rozdíly či difference vyrovnával v úsilí o homogenizaci sociálního života. Reálně však dosáhl jiných efektů. Dříve zanedbatelné rozdíly ve výplatách zaměstnanců nabývaly nečekaného významu. Nivelizace platů soustředila pozornost na výhody, které byly mimo finanční ohodnocení. Nemožnost pracovního a kariérového uplatnění demotivovala pracovníky podávat požadovaný výkon a pozornost lidí se soustřeďovala do prostoru mimo zaměstnání.

Neformální sociální vztahy v pracovní sféře nejenže negarantovaly rovnost pohlaví, ale často odrážely i pokleslý mravní kodex všech zúčastněných. Nositelé rozhodovacích struktur (není jednoduché je přesněji definovat) se chovali a jednali „jako by jim ‚to‘ (to = státní, podnikové, veřejné či nesoukromé vlastnictví) patřilo“ a jednali ve vztahu k genderu vysloveně stereotypně a utilitárně, což významně ovlivňovalo pozici ženy v práci a status zaměstnané ženy. Na straně jedné nemohla být žena diskriminována až k ztrátě pracovního statusu (zaměstnaná být musela, pokud nebyla vdaná – nezaměstnanost teoreticky neexistovala), na straně druhé pak hrubé i jemné praktiky diskriminací a nerovnoprávných pracovních vztahů nebyly ani pojmenovány, natož, aby je bylo možno veřejně artikulovat. Operuje-li ekonomická teorie s kategoriemi primárního a sekundárního trhu, pak v rámci socialismu byly ženě otevřeny dveře na primární trh jen v tom případě, že nebyl žádný mužský uchazeč nebo se odvětví hroutilo nedostatkem pracovních sil [Možný 1990; Vodáková 1991].

Ocitá-li se žena ve společnosti, ve které není veřejně nastolen diskurs o postavení žen a genderových rozdílech a dá-li na legální rovnost pohlaví dle zákonů a ústavy, má pouze dvě základní možnosti:

- 1. buď pochopí, oč jde (tj. strukturu a podmínky svého nerovného postavení), situaci vyhodnotí a zvolí individuální strategii, což v konečném důsledku vždy znamená některou z forem přizpůsobení, adaptace na dané poměry,*

2. nebo nepochopí, oč jde a situaci vyhodnotí jako vlastní selhání.

Na prahu změn politického a ekonomického systému na přelomu 80. a 90. let pracovaly ženy v náročných profesích jak zdravotních sester, tak lékařek, učitelek, sociálních pracovníc, ekonomických účetních, textilních i jiných dělnic [Statistická... 1994]. To vše za nízké mzdy, s nízkým stupněm společenské prestiže v odvětvích, kde se permanentně nedostávalo pracovních sil. Často s deformovaným sebevědomím o svém výkonu a schopnostech.

Práce žen byla legislativně chráněna. Bylo jim zaručeno místo po dobu mateřské dovolené, ale již ne totéž funkční zařazení. Byla zakázána noční práce žen, ale současně vždy fungovala praxe výjimek z tohoto zákazu ve všech odvětvích. Ženám byly zakázány některé rizikové úkony a práce, včetně zvedání těžkých břemen, ale ženy je fakticky přesto vykonávaly [Ochrana práce... 1992].

Pro ženy pracující v 80. letech je práce normou, je obsahem jejich života. Pracovat znamená finančně držet životní standard své rodiny založený na dvou příjmech, ale i svůj vlastní. Finanční nezávislost na partnerovi je ženami vysoce oceňována [Čermáková, Gatnar 1992]. Mzda umožňuje spotřebu a orientace žen na spotřebu je vysoká. Ženy v 80. letech mají mnoho důvodů, aby pracovaly, a bagatelizují ty, které ukazují, že by mohly či měly zůstat v domácnosti. Ženy, které nepracují, mají nízký sociální status a prestiž. V horším případě se u nich předpokládá příživnictví.

Kontinuální zaměstnanost žen

Pracovní trh je v současné podobě v určité přechodné fázi své konstituce. Tento stav bývá často eufemisticky charakterizován jako „formování trhu“ či „přechod k tržní ekonomice“. Pro analýzu postavení žen je významná jeho „sociální charakteristika“. Ta spočívá v otázkách:

- a) získaly nebo ztratily ženy otevřením ekonomiky?
- b) jsou ženy sociálně determinovány?
- c) existuje ženská pracovní elita (vrcholové statusové pozice)?

Příčin, proč ženy zůstaly na pracovním trhu v téměř stejně početném zastoupení (1989: 45,2 % – 1993: 44,4 %), je více. *Závažnou příčinou je skutečnost, že nejsou bezvýznamnou skupinou, ale důležitým segmentem pracovního trhu.* Vysoký podíl žen na trhu práce je spjat se strukturou ženské zaměstnanosti dle odvětví i dle sektorů. Odlišuje se v mnoha parametrech, srovnáme-li ji se státy s tržní ekonomikou. Jako příklad vybíráme jen sousední země, Rakousko a Německo [Tesařová 1994]. V těchto zemích je významně nižší podíl zaměstnaných žen, zaměstnanost má odlišný průběh dle věku, struktura zaměstnanosti žen dle odvětví je velice odlišná od české atd.

Je tato struktura zaměstnanosti žen v těchto zemích standardem pro vyspělou evropskou ekonomiku? Znamená to, že zaměstnanost žen v ČR bude také klesat? Bude vůbec mít pracovní trh v ČR v dohledné době (5 let) standardní podobu? Které odlišnosti si zachová a co je vůbec standardní podoba struktury ženské nezaměstnanosti?

Standardní tržní ekonomika ohrožuje ženu nezaměstnaností a nerovnostmi, vyplývajícími z gender rozdělení trhu práce. Ženy jsou často vytlačeny na sekundární trh práce. Na druhé straně ženy v západních demokraciích získávají častěji vysokoškolské vzdělání (v některých zemích v průměru až 30 %). U nás má vysokoškolské vzdělání v průměru jen 7,9 % pracujících žen na rozdíl od mužů – 12,2 % [Statistická... 1994: 190]. Tato

diference se bude prohlubovat i v dalším období. V roce 1993 byl podíl vysokoškolských studentek na počtu studujících pouze 43 % [Statistická... 1994: 382-382]. Část zaměstnanosti žen v ČR tedy jde na úkor těch žen, které by mohly studovat, ale nebyly pro vysoký počet zájemců ke studiu přijaty. Nezaměstnanost žen je dlouhodobě velice nízká, kolísá v průměru kolem 4 % [Statistická... 1994]. Průběh zaměstnanosti v závislosti na věku je v ČR zcela odlišný od jiných ekonomik. Míra pracovní aktivity dle věku má charakter obráceného U, což je charakteristický vzorec pro kontinuální pracovní aktivitu. Tento model znamená, že české ženy, kromě první poválečné generace, neznají, co to je přechod z domácnosti do práce. Charakteristické procesy v tomto směru jsou:

- a) škola $\uparrow$ práce;
- b) práce $\uparrow$ 1. dítě $\uparrow$ práce $\uparrow$ 2. dítě $\uparrow$ práce;
- c) práce $\uparrow$ důchod.

Svědčí o tom, že ženy v průběhu svého produktivního věku kombinují práci s rodinou a nepřestávají pracovat, ani když mají děti, respektive přestávky jsou relativně velice krátké. Tato míra pracovní aktivity je v západní Evropě výjimkou [The Position... 1992: 5]. Křivky ženské zaměstnanosti dle věku jsou v Západní Evropě a v ostatních zemích světa naprosto odlišné. Nejvíce se v našem současném modelu (obrácené U) podobá bývalé NDR. Průběh odlišných křivek ženské zaměstnanosti je dán zejména dlouholetým pobytem žen s dětmi mimo pracovní trh (například Německo, Francie, Itálie) a návratem na pracovní trh po 10, 15 letech nebo tím, že se vdané ženy na pracovní trh vůbec nevrací (Japonsko) nebo, že tam skoro vůbec nejsou (některé arabské země).

Pozici žen na současném trhu práce nelze vyhodnotit izolovaně (jako „transformaci“ či jako „přechod-transition“), aniž bychom se vyhnuli velkému zkreslení reality [Wolchik 1992, Einhorn 1993 atd.]. *Pozice žen má kontinuální časové, strukturální a generační zakotvení. Z hlediska ženské populace začal proces nové dělby práce mezi muži a ženami v nedemokratických podmínkách. Začal vyrovnáváním vzdělanostní parity (dosud probíhá), průnikem žen do vysokoškolských profesí, přizpůsobením sféry práce na ženskou pracovní sílu (dosud probíhá), etablováním rodin na zaměstnanost matky. Demokratizační proces dělby práce mezi muži a ženami není zdaleka ukončen. Z hlediska významu pro obě pohlaví byly procesy, které proběhly v průběhu socialistického vývoje, rozhodující a nevratné. Obě populace – mužská i ženská jsou sice vystaveny novým mechanismům trhu a restrukturalizaci ekonomiky, ale ty nemohou v dohledné době nijak výrazně změnit vzorce a modely, které se uplatňují ve sféře práce. Zaměstnanost žen se tedy vyvíjí v kontinuu, které výrazně nenarušily ani nové podmínky trhu. Signifikantní pro českou ženskou populaci jsou kvalitativní změny v její struktuře, které se udály v průběhu posledních 50 let. Generačně je transferovaná zkušenost s ohrožením žen bez vlastního příjmu a důchodu, kterému byly po válce vystaveny první generace starších žen, kterým socialismus vyměřil důchod manželky či minimální sociální podporu na jedné straně a zkušenost s modelem a vzorci chování či prestiže statusově dobře postavené ženy (např. lékařky či inženýrky) na straně druhé. Výzkumy potvrdily vysokou intervenci žen do procesu vzdělávání dcer i synů, motivovanou zájmem zlepšit postavení další generace [Matějů, Řeháková 1992]. Žena neodvozovala své postavení dle postavení svého manžela, ale dle svého vzdělání a pracovní pozice a tato situace se prolouhuje, i když nový fenomén majetku možná razantně překryje všechny diferenciace.*

Adaptabilita žen na pracovní sféru a naopak pracovní sféry na ženskou pracovní sílu je vyrovnaná. Žena nebyla „transformována“ do domácnosti, ani se neuvažuje o jejím „přechodu“ na horší pracovní místa (v porovnání s rokem 1989). Ženy jsou fenoménem českého pracovního trhu a jejich podíl na ekonomické reformě je značný. Průnik žen do sféry práce, jeho kontinuum a sociální souvislosti, vliv na hodnotové orientace a vztahy obou pohlaví a další konsekvence to je *sociální změna, která uniká pozornosti výzkumu*.

Máme-li vyhodnotit postavení mužské a ženské populace na současném trhu práce, lze konstatovat, že:

- a) Sice *nedochází* k progresivnímu posílení mužské pracovní síly na trhu, nicméně nedochází ani k progresivnímu vyrovnávání ocenění obou populací. Současný stav je možno označit za stagnaci s občasnými odchylkami oběma směry. Zmíněná stagnace je ovšem především pokračováním nerovností z předchozího období před rokem 1989 [*Main Economic...* 1993].
- b) Individuálně se dokázala diferencovaná část ženské populace významně dobře etablovat na trhu práce (podnikatelky, manažerky, daňové poradkyně, vedoucí významných provozů v soukromých firmách, advokátky, notářky atd.). Tedy i v profesích, které se zde před rokem 1989 vůbec nevyskytovaly, nebo mají zcela nový obsah činností [*Zaměstnanost žen* 1991].
- c) Prosazení velkého počtu žen je vázáno na funkci státního sektoru, kde je ocenění práce do určité míry limitováno mzdovou regulací či bodovým systémem apod., tedy ekonomickými nástroji, jejichž užití vyplývá z nedostatku prostředků apod. Tento stav nelze prodlužovat do nekonečna, a tak je důvod se domnívat, že po určité době (přibližně za 5 let) ocenění práce těchto žen (zdravotnic, lékařek, učitelek, sociálních pracovníků ap.) přece jen poroste.
- d) Deformace modelu zaměstnané ženy v České republice je dána i faktem, že české ženy *jsou ochotny* pracovat za nižší mzdu než muži a za absolutně nízkou mzdu vůbec.
- e) Po čtyřicet let utvrzovaný model dvoupříjmové rodiny nelze naráz změnit, a to zvláště v situaci uplatňování restriktivní finanční politiky, která výrazně reguluje mzdový vývoj.
- f) V neposlední řadě připisují velký význam tomu, jak ženy zvládají změny – tj. změněný obsah a charakter práce v mnoha profesích a pracovních zařazeních, tlak na výkon, produktivitu a využití pracovní doby, nejistoty vyplývající z dočasných pracovních smluv. A to vše vzdor neodpovídajícím službám a trhu.

Sociální změna probíhá latentně a neveřejně. Ženy upevňují svou pozici stejnými manévry jako dříve. To znamená: *rychlé přizpůsobení změně, novým nárokům, předcházením nezaměstnanosti, využitím nového prostoru a dobrým odhadem svých schopností* [Čermáková, Gatnar 1992].

Vývoj zaměstnanosti žen a současný stav

Analýza trhu práce naznačuje, že po téměř pěti letech transformace se podíl zaměstnaných žen mění jen nepatrně. Významně se však mění struktura zaměstnanosti, jak dokládají její aktuální základní rysy:

- 96 400 podnikatelek bez zaměstnanců
- 31 900 podnikatelek se zaměstnanci

To odpovídá 5,5 % ekonomicky aktivní ženské populace (srv. podíl 9,4 % mužské populace). Tento přesun představuje fundamentální změnu pracovních vztahů.

- 38,1 % pracovníků soukromého sektoru jsou ženy.
- Ženy posilují své pozice v terciární sféře – ve službách, obchodě, v peněžnictví a pojišťovnictví, kde získávají zajímavější a lépe placená pracovní místa.
- Určitá část žen odchází z dosud feminizovaných profesí (odvětví) a osamostatňuje se nebo mění profesi.
- V některých regionech dochází dokonce k nedostatku kvalifikovaných pracovních sil v dříve feminizovaných profesích (zdravotní sestry, učitelky).
- Pro nezáměstnanost místních zdrojů pracovních sil jsou i v regionech s nejvyšší mírou nezaměstnanosti paradoxně obsazována méně kvalifikovaná místa (např. v pásové výrobě) zahraničními dělnicemi.
- Nárůst průměrné mzdy žen ve státním sektoru sekundárně brzdí mzdová regulace, nikoliv diskriminace.

Vyrovňování, stagnace nebo diskriminace?

Průběh ekonomické reformy je celkově hodnocen jako úspěšný. Jednotlivé reformní kroky jsou však mnohdy komplikované, někdy i sporné, občas se jeví jako systémově chybné. Zátěž ekonomické reformy na obyvatelstvo je přirozeně diferencovaná a lidé mají i odlišné možnosti a schopnosti se s ní vyrovnat. Velkou část této zátěže nese státní sektor, zejména tzv. rozpočtové a příspěvkové organizace. Přitom ve státním sektoru pracuje 74 % žen. Stupeň feminizace dosahuje:

- ve zdravotnictví 77,8 %
- ve školství 74,5 %
- v peněžnictví, pojišťovnictví 71,9 %
- ve službách, v obchodě 58,6% [Statistická... 1994].

Zejména první dvě zmíněné sféry jsou dosud výrazně formovány závislostí (zejména finanční) na státě. (Peněžnictví, pojišťovnictví, služby a obchod mají již z hlediska forem vlastnictví smíšený charakter.)

Segregace profesí na trhu práce tedy nemizí okamžitě s rozvojem tržního hospodářství. Některé vazby a determinace jsou i v tržním hospodářství přejímány a potvrzovány a často „ekonomicky“ zdůvodňovány. Bylo by iluzí domnívat se, že trh sám vyřeší dlouholeté nerovnosti, či že snad bude v centru priorit vlády řešit ekonomické nerovnosti. (Zatím chybí i vůle k prosazení změny ve statistice a výkaznictví, kde chybí údaje podle pohlaví.)

Z období do roku 1989 jsou k dispozici pouze údaje o úrovni měsíčních mezd mužů a žen za roky 1984 a 1989 (ČSFR):

Tabulka 1. Průměrná měsíční mzda v Kčs

Rok	Ž	M	Celkem	Rozdíl Kčs	Ž-M %	Poměr v %	
						Ž/M	M/Ž
1984	2 287	3 342	2 914	-1 055	-46,1	68,4	146,1
1988	2 778	3 917	3 431	-1 139	-41,0	70,9	141,0

Tyto relace, dokazující, že z mnoha příčin byla průměrná mzda žen nižší, přestože vzdělanostní úroveň mužů a žen byla téměř vyrovnaná, jsou viditelně prolongovány i v roce 1993 [Zhodnocení... 1988; „Jednorázové výběrové...“ 1992; Informační... 1993].

Tabulka 2. Průměrná hodinová mzda v Kč

Rok	Ž	M	Celkem	Rozdíl Kč	Ž-M %	Poměr v %	
						Ž/M	M/Ž
1993	28,35	37,88	34,89	-9,53	-33,6	74,8	133,6

Jak naznačují tabulky, poměr mezd mužů a žen se sice vyrovnává, ale téměř katastrofálně pomalu (+6,4 % za 10 let!). Je třeba přitom mít na mysli, že žena dnes již není diskriminována zákazy práce a může sama rozhodnout a současně nést plnou zodpovědnost za režim své pracovní činnosti (např. noční práce apod.).

Skutečnost, že ženy a muži ve velké míře vykonávají odlišné práce (někdy i uvnitř profesí), pohybují se v odlišných odvětvích, zakládá latentní dělbu práce na mužskou a ženskou. V České republice zatím není dělba práce tímto způsobem charakterizována. Automaticky se předpokládá, že situace vyplývá z odlišného pracovního výkonu obou pohlaví, následné dělby práce (ve prospěch výkonnějších mužů) a tržní (!) odlišnosti druhu práce (kdy namáhavější a složitější práci vykonávají muži). Dlouhodobě zafixovaná ocenění různých prací vykonávaných muži či ženami je retardujícím faktorem skutečného ohodnocení kvalifikace a dovednosti žen ve specificky ženských povoláních. Tržní ekonomika tento stav i nadále prolonguje.

Obdobná situace je ve sféře kariérových postupů. Trh ani zde nepřinesl podstatné změny. Proto tak vysoký podíl žen pracuje jako podnikatelky (bez vlastních zaměstnanců). Přes všechna rizika této formy obživy jde totiž o *nejpřímější postup k ocenění hodnoty vkládané práce*. Vyžaduje ovšem specializaci a znalost trhu. Lepší přístup k ocenění ženské práce prokazují rovněž zahraniční nebo kapitálově smíšené firmy.

Otevřením ekonomiky tedy ženy celkově získaly. Statusově sice většina z nich zůstala tam, kde byla před rokem 1989, protože na zlepšení statusu aspiruje zhruba jen třetina žen [Čermáková, Gatnar 1992]. Významným jevem je to, že ty, které aspirují, současně také větších možností skutečně dosahují. Přestože tyto ženy nejsou podle globálních výzkumů „vítězi“, subjektivně se považují za úspěšné. Kvalitativní sondy odhalily, že ženy vlastní úspěšnost posuzují podle značného počtu faktorů. Zajímavé je, že nedominuje kariérová pozice, i když není zanedbatelná. Ženy často definují svou úspěšnost jako osvobození (emancipaci) od něčeho, například od špatného nadřízeného, nevyhovujícího pracovního režimu, nudné práce, práce, která neumožňovala skloubit rodinu a práci, od práce, která nevyužívala jejich schopností atd. Jde o sociální změnu, kterou definují jako „český model zaměstnanosti žen“ a jejíž průkaznost bude transparentnější spíše po roce 2000.

Sociální charakteristiky vyplývající z této situace:

- ženy chtějí pracovat, i když důvody tohoto rozhodnutí jsou různorodé a souvisí se sociálním statusem ženy;
- ženy neusilují o takové práce, které by vylučovaly založení rodiny;
- ženy se smiřují s právně zakotvenou rovností na trhu práce, respektují některé genderové rozdíly, dostačuje jim parciální rovnost;

- d) ženy kontinuálně, generaci od generace vylepšují svou sociální strukturu;
- e) ženy metodou „participace“ rozkládají patriarchální a hierarchické struktury mužské dominance v sociálním světě, sice latentně a velmi zvolna, ale bez krizí a konfliktů.

Statusově se formuje i ženská pracovní elita. A to i když je průnik do těchto struktur značně obtížný a podmínky nestandardní. Významné statusové pozice nemusí být nutně na pracovním trhu v korelaci s oceněním mzdovým či prestižním. Část vysokých statusových pozic funguje právě v tomto režimu (např. ve zdravotnictví, školství, vědě, státní správě apod.). Únik „mužských mozků“ z těchto pozic signalizuje kromě jiného, že tlak na muže, aby zajistil rodinu, začíná být v české společnosti silnější, nicméně neznamená, že by muž měl živit a zajistit i manželku. Výrazně viditelná je ženská kulturní elita (statisticky nepodchytilná) a ženská podnikatelská elita, kterou tvoří 5,5 % ženské populace v produktivním věku (muži 12,8 %) [Statistická... 1994]. Obtížněji se prosazuje ženská elita v managementu, kde podíl žen je zhruba pouze dvě z deseti, a to obvykle v oblasti řízení lidských zdrojů.

Stratifikace žen ve vztahu k pracovnímu trhu

Bezprostředně po roce 1989 se identita občanů jevila jako ztráta bývalých statusových pozic. Frekventovaný byl závěr, že nezůstane vůbec nic z toho, co tvořilo jejich identitu. Tento předpoklad se nepotvrdil. Z mnoha příčin politických, ekonomických a sociálních (jejichž rozbor přesahuje koncept stati) „sociální status“ byl méně ohrožen, než se čekalo, a významně koreluje se současnou statusovou pozicí [Machonin, Tuček 1993; Možný 1991; Matějů, Řeháková 1993]. Tento závěr pochopitelně neplatí absolutně. Jak je to se stratifikací ženské populace? Předchozí analýza implikuje tyto premisy:

- a) ženy se v průběhu 50 let významně etablovaly na trhu práce a tento průběh měl dynamické (60. léta) i regresivní momenty (nízké mzdy, feminizace odvětví, pokles prestiže);
- b) ženy neodvozuji svůj sociální status od pozice manžela či rodičů. V řadě momentů je vyšší zvláště ve vztahu k otci. V páru ženy usilovaly spíše o homogamii nebo volily asymetrii ve prospěch statusu muže;
- c) řada analýz navozuje hypotézu, že manželský pár (tedy hlava domácnosti a jeho partnerka) byl a je spjat dohodou. Sociálně „ven“ vyjadřoval solidaritu páru vůči vnějšmu prostředí, sociálně „dovnitř“ harmonizoval vazby muž – jeho práce – žena – její práce tak, aby bylo dosaženo nejvyššího možného statusu rodiny.

Pozice ženské populace byla (a je) převažující v tolika profesích, že brát v úvahu pouze mužskou ekonomickou populaci znamená zkreslit profesní distribuci sociální stratifikace. Navíc vypadává zajímavá stratifikační úloha, která by analyzovala jemnou redistribuci výhod uvnitř některých profesí, kde jsou muži a ženy zastoupeni paritně.

Stratifikační modely uvažují apriori ekonomickou závislost ženy, která v západních modelech jistě funguje, ale v podmínkách našeho modelu je vyloučena. Všechny manželky pracují v prostředí právně zakotvené rovnosti (mzdové atd.), a i po dobu mateřské dovolené refunduje zatím závislost ženy stát formou sociálních dávek.

Jednotkou stratifikace by na základě analýzy souvislostí mužské a ženské práce, genderových rozdílů, měla být žena i muž, dle náhodného výběru v populaci ekonomicko-aktivních. Pouze tento model přináší poznatky o sociální stratifikaci české společnosti. V rámci tohoto modelu lze určit sociální status a třídní postavení ženy, aniž by výsledek

byl determinován sociální askripcí. Určit pozici v sociální struktuře dle jednoho z partnerů není v české společnosti legitimní. Vzhledem k historickému vývoji se dá předpokládat, že by tato chyba byla větší, než je ve stratifikačních studiích západních společností, kde nepracuje někdy i více než 50 % žen.

Závěry

Nelze očekávat, že by se dnes již třetí generace zaměstnaných žen ve větší míře vzdala práce. Neodpovídá tomu zejména vzdělanostní struktura, generační zkušenosti, současná ekonomická situace rodin, systém hodnotových orientací jednotlivých skupin žen a všeobecné podcenění práce v domácnosti, a konec konců i nízký sociální status nezaměstnaných žen.

Pozice žen na pracovním trhu výrazně souvisí se sociální pozicí před rokem 1989. Síť zaměstnanosti propadá méně než 5 % žen, zatímco své postavení výrazně zlepšilo 10% žen. Ženská populace se vyrovnala se změnami, které tržní ekonomika podmínila a udržela své postavení na trhu práce celkově a zlepšila, za cenu adaptace a vyššího pracovního úsilí, částečně strukturální členění. Mohla ženská populace zlepšit své postavení výrazněji? Analýza prokázala kontinuální sociální determinaci ženské práce a exkluzi žen z politiky a moci. Ukázala na sociální rizika ženské práce, která byla neznámá a která ženskou populaci v roce 1990-1991 zasáhla: riziko masové nezaměstnanosti a riziko vytlačení ze stávajících pracovních pozic. S touto sociální změnou se ženská populace vyrovnává v průběhu 90. let. Jde o proces minimalizace ztrát.

MARIE ČERMÁKOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR. Zabývá se postavením žen v české společnosti, otázkami genderu a trhu práce a sociálními vztahy v rodině. V některých svých studiích a editorské činnosti se věnovala i problematice feministické sociologie.

Literatura

- Alty a soprány. (*Kapesní atlas ženských iniciativ*). 1995. Praha: Gender Studies Centre.
- Beauvoirová, S. 1966. *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis.
- Burchell, B. 1993. „A New Way of Analyzing Labour. Market Flows Using Work. History Data.“ *Work, Employment and Society* 7: 237-259.
- Clarke, E. A., T. Lawson 1985. *Gender: An Introduction*. Slough: University Tutorial Press.
- Crompton, R. 1993. *Class and Stratification*. Oxford.
- Crompton, R., K. Sanderson 1990. *Gendered Jobs and Social Change*. London: Unwin Hyman.
- Čermáková, M. (ed.) 1992. *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie I*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Čermáková, M. (ed.) 1993. *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie II*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Čermáková, M., L. Gatnar 1992. „Ženy v sociální struktuře“, *výzkum pracovních a životních podmínek žen v ČSFR, základní data – I. část*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Čermáková, M., I. Hradecká 1994. „Segmentace pracovního trhu v ČR.“ Příspěvek pro konferenci „Women and Employment“, Canterbury 1994.
- Čermáková, M., I. Hradecká, H. Navarová 1991. *K postavení žen v československé společnosti*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Čermáková, M., H. Navarová 1992. *Ženy a volby '90*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Dahlerup, D. 1992. *Unfinished Democracy*. London: Sage.
- Data Comparative Leadership Study*. 1994. Případová studie, nepublikováno.

- Delphy, C. 1984. *Close to Home*. London: Hutchison Publishing Group.
- Einhorn, B. 1993. *Cinderella Goes to Market. (Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe)*. London: Verso.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Flaxová, J. 1994. „Postmodernismus a vztahy mezi pohlavími ve feministické filosofii“ *Filosofický časopis* č. 4.
- Funk, N., M. Mueller (eds.) 1993. *Gender Politics and Post-Communism. (Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union)*. New York: Routledge.
- Goldthorpe, J. H. 1984. „Women and Class Analysis: in Defence of the Conventional view.“ *Sociology* 17: 465-488.
- Goldthorpe, J. H. et al. 1987. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Havelková, H. (ed.) 1992. *Lidská práva, ženy a společnost*. Praha: ESVLP.
- Hradecká, I. 1991. „Stratifikace a ženy.“ *Sociologický časopis* 27: 346-363.
- Informační systém o ceně práce 1993. 1993. Zlín: Trexima.
- „Jednorázové výběrové statistické šetření o mzdách pracovníků za červen 1991.“ 1992. *Statistický bulletin ČSÚ* č. 3.
- Jonung, Ch., I. Persson 1993. „Women and Market Work: the Misleading Tale of Participation Rates in International Comparisons.“ *Work, Employment and Society* 7: 259-275.
- Loughlin, J. 1991. „Feministická výzva sociálním studiím vědy.“ In *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Machonin, P., M. Tuček 1993. *Geneze nové sociální struktury v České republice a její sociální aktéři*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Main Economic and Social Indicators of Czech Republic 1990 – Quarters 1993*. 1993. Prague: Research Institute of Labour and Social Affairs.
- Mareš, P. 1994. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha: SLON.
- Matějů, P., B. Řeháková 1992. *RODINA 1989 – Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Matějů, P., B. Řeháková 1993. „Revoluce pro koho“ – analýza vybraných vzorců intragenerační mobility v období 1989-1992. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Možný, I.: Proces feminizace povolání a změny v rodinném chování. Informátor ČSVÚ PSV, 5,1978/b, č.1
- Možný, I. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: UJEP.
- Možný, I. 1990. *Moderní rodina (mýty a skutečnost)*. Brno: Blok.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: SLON.
- Naisbitt, J., P. Aburdeane 1992. *Megatrendy 2000*. Bratislava: Bradlo.
- National Report of the Czech Republic on the Status of Women in the Czech Republic*. 1994. Praha: MPSV ČR.
- Offe, K. 1985. *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformation of Work Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Ochrana práce žen v československém právním řádu s návrhy na změnu z hlediska mezinárodních úmluv s přihlédnutím k riziku diskriminace žen na trhu práce*. 1992. Praha: FMPSV.
- The Position of Women on the Labour Market – Trends and Developments in Twelve Members States of European Community 1983-1990*. 1992. Brussels: CEC, No 36.

- Raabe, H. P. 1994. „The Structure of Employment and Carrers as a Work-Family Problem: The Case of Communist Czechoslovakia.“ Unpublished paper.
- Reiter, R. (ed.) 1975. *Toward an Anthropology of Women*. New York: Monthly Review Press.
- Rueschemeyer, M. (ed.) 1994. *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*. New York: Sharp.
- „Scénář ekonomické reformy.“ 1990. *Hospodářské noviny*, 4. září 1990.
- Starrin, B., P. G. Svenson, H. Wintersberger (eds.) 1989. *Unemployment, Poverty and Quality of Working Life: Some European Experiences*. Berlin: Sigma.
- Statistická ročenka České republiky 1993*. 1994. Praha: Statistický úřad České republiky.
- Šiklová, J. 1994. „Inhibiční faktory feminismu v České republice po převratu v roce 1989.“ Nepublikováno.
- Tesařová, D. 1994. „Zaměstnanost a nezaměstnanost v 90. letech v české republice a v některých vyspělých státech.“ *Statistika* č. 8-9.
- Vodáková, A. 1991. „K otázce ženské práce“ *Sociologický časopis* 27: 440-467.
- Wolchik, Sharon L. 1992. *Czechoslovakia in Transition*. London: Pinter.
- Zaměstnanost žen (závěrečná zpráva z výzkumu)*. 1991. Praha: IVVM.
- Zhodnocení mimořádného statistického šetření o mzdách pracovníků*. 1988. Praha: FMPSV.

Summary

The position of women on the labour market is significantly connected with their social status before 1989. Less than 4% have fallen through the employment net, while more than 10% of Czech women have markedly improved their positions. The female population has coped with the changes conditioned by the market economy and has kept its overall position on the labour market. At the cost of adaptation, a greater effort and retraining have partly improved their position within structural labour relations. The analysis reveals a continuous social determination of female labour and the exclusion of women from politics and power. It has shown that female labour is overcoming social hazards unknown until 1989: the risk of mass female unemployment and the risk of women being driven from their existing labour positions. Data analysis has proved that with the opening-up of the economy, women have gained more than they have lost. The whole assertion process of women in Czech society and on the labour market can be characterised as the Czech model of women's employment explicitly conditioned by the gender social contract. The gender contract is a *condition sine qua non* arising from the adjustment of the labour market to women's labour and simultaneously from the adaptation of the family and family partners to women's employment.

Social characteristics arise from the following situation:

- a) women want to work, although the reasons for this decision vary and are connected with the social status of the woman;
- b) women do not endeavour to enter professions which preclude the possibility of starting a family;
- c) women acquiesce to legal equality on the labour market, respect some gender differences and are satisfied with partial equality;
- d) from generation to generation, women are improving their social structure;
- e) through their „participation“, women are, latently and slowly, dissolving the patriarchal and hierarchical structures of male dominance in the social world, this without crises or conflicts.

The female labour elite is also establishing its status, even though penetration into these structures is extremely difficult and the conditions irregular. An important status position need not necessarily correlate with salary or prestige appreciation on the labour market.

It is impossible to expect that the third generation of employed women would give up employment or work to any major extent. It is not particularly enhanced by the educational structure, generation experience or the contemporary economic situation of families, the system of value orientation of the individual groups of women and the general underestimation of household work and, ultimately, the low social status of unemployed women.

The root of presently poor participation of women in power and influence results particularly from society's universal misgivings. The existing facts transferred from one generation to another often suggest that in all social and economic structures in which women constituted a quantitatively prevailing quota in the course of socialist development, a gradual equalisation, a drop in prestige and social degradation followed (expressing itself in administrative jobs, schools, health service and other fields). The causes were of structural, political and in any case of system character. Women were the objects of manipulation and not actors within these processes. They were not considered to be fully valuable labour as were men, not only because of their maternal and family burdens. However, women continue to be latently underestimated. It is difficult to cope with the burden of gender relations, confirmed by generation experience, in the course of five years. In Czech society, women are not considered politically important or politically competent.

Every position represents a „special employment function“, the gender segregation of which is due to the historical and structural relations of professions. If we consider that 85% of the female population in the productive age refuse to participate in power and politics, we must necessarily assume the „subordination of the female population“. If we take into account the minor (15%) quota of women in the productive age in relation to their aspirations and personal capital, it is necessary to assume the „exclusion of women in Czech politics.“ While mutually contradictory, neither of these assumptions are mutually exclusive with reference to the gender concept. The neutrality of both genders is no doubt unattainable, and is often merely a pretext for the election of men.

The position of women on the contemporary labour market cannot be evaluated in isolation (as „transformation“ or „transition“) without a considerable distortion of reality. The position of women has on-going temporal, structural and generational roots. From the viewpoint of the female population, the new division of labour between men and women started under undemocratic conditions. It began with the equalisation of educational parity (still proceeding), the penetration of women into high-grade professions, the adjustment of the labour market to female labour (still continuing) and the adaptation of families to mothers' employment. The democratisation process of the division of labour between men and women is no way near completion. With reference to the significance for both genders, those processes which took place in the course of socialist development were decisive and irreversible. Both populations – male and female – are exposed to new market and economic restructuring mechanisms, but they cannot change the patterns and models applied to the sphere of labour in the near future. Consequently, the employment of women is developing in a continuum which has not even been disturbed substantially by the new market conditions. The qualitative changes are significant to the structure of the Czech female population over the past fifty years.